

Príprava ekonomickej reformy v centre a niektoré dobové analýzy stavu národného hospodárstva v polovici 60. rokov¹

Miroslav LONDÁK*

Úvod

Národné hospodárstvo v Československu na začiatku 60. rokov smerovalo do hlbokej krízy. A nebolo to spôsobené len voluntaristickým, subjektivistickým spôsobom prípravy tretej päťročnice, ktorá sa mala realizovať v prvej polovici 60. rokov a v ktorej ústredné a plánovacie orgány jednoducho len vychádzali z relatívne pozitívneho vývoja v národnom hospodárstve v rokoch predtým.

V tretej päťročnici sa bez dôkladných analýz rávalo s pokračovaním druhej investičnej vlny, ktorá sa začala okolo roku 1958. Realita však čoskoro ukázala, že tretí päťročný plán bol pripravený na nízkej úrovni. Od prvých mesiacov jeho plnenia sa takmer vo všetkých oblastiach ekonomického života začali prejavovať vážne problémy. Podľa ideológov vtedajšieho komunistického režimu boli spôsobené predovšetkým zmenami v zahraničnopolitickej oblasti, no treba povedať, že v skutočnosti súviseli s celou dovedajšou koncepciou budovania strojárkej veľmoci z Československa a s aplikáciou socialistického modelu plánovaného hospodárstva.

Postupne však ekonomická kríza v Československu nadobúdala taký charakter, že vtedajšia ekonomika musela prikročiť k hľadaniu jej skutočných koreňov a príčin a, ako sa neskôr ukázalo, aj vytyčiť zásady novej ekonomickej reformy.

Cieľom nášho príspevku vzhľadom na obvyklý rozsah nemohlo byť podanie celého zložitého a protirečivého procesu prípravy ekonomickej reformy v Československu. Pokúsili sme sa len naznačiť základné kroky jej prípravy v centre. Niektoré z predmetných analýz však boli doteraz len málo prístupné širšiemu okruhu bádateľov a môžu byť novým podnetom na uvažovanie o problémoch ekonomickej reformy v polovici 60. rokov.²

* PhDr. Miroslav LONDÁK, CSc., Historický ústav SAV, Klemensová 19, 813 64 Bratislava; e-mail: histor@klemens.savba.sk

¹ Príspevok vychádza zo štúdie *Dejiny a osobnosti politického života*, ktorá bola vypracovaná v rámci grantu Historického ústavu SAV č. 2/1120/21 Slovensko v rokoch 1948 – 1989.

² O premenách v ekonomickej teórii, najmä na Slovensku bližšie pozri [1; 2].

Centrum a prvé kroky v prípravách ekonomickej reformy

Príprava ekonomickej reformy v Československu v polovici 60. rokov bola dlhotrvajúcim procesom, prebiehala v niekoľkých fázach a v oblastiach, ktoré sa navzájom ovplyvňovali. Zahŕňala prípravu v ekonomickej teórii, v ústredných štátnych a stranických inštitúciách, a neskôr vybrané podniky v praxi experimentálne uplatňovali a overovali zásady reformy, aby sa prešlo k jej plošnému realizovaniu v priemysle, pričom postupne mala zasiahnuť do riadenia všetkých odvetví národného hospodárstva ČSSR.

Nevyhnutnosť ekonomickej reformy bola daná nielen hĺbkou prebiehajúcej ekonomickej krízy, ale i neschopnosťou vtedajšieho stranického aparátu pochopiť a vysvetliť jej skutočné korene a príčiny. Okrem začínajúceho sa „oteplenia“ v politickej oblasti i táto skutočnosť pôsobila tým smerom, že stranické vedenie umožnilo diskusie v ekonomickej oblasti, ktoré postupne začali nahliadať základné zásahy vtedy uplatňovanej stalinskej politickej ekonómie. Zároveň bolo potrebné vypracovať seriózne, na vedeckom základe pripravené analýzy vtedajšieho stavu ekonomiky ČSSR, aby sa mohli stať podstatou tvorby novej ekonomickej vízie štátu.

Tvorba novej ekonomickej reformy sa začala v polovici roka 1963, keď Ústredný výbor KSČ poveril O. Šika (Ekonomický ústav ČSAV) a Z. Vegnera (Výskumný ústav národohospodárskeho plánovania), riaditeľov dvoch významných výskumných ústavov, vypracovaním námetov reformy. Obaja vytvorili pracovnú skupinu, ktorej cieľom malo byť pripravenie analýz a návrhov na podstatné zlepšenie riadenia národného hospodárstva. Hlavným výsledkom jej činnosti na jeseň 1963 bolo pripravenie materiálu s názvom *Návrh téz o zdokonalení sústavy plánovitého riadenia národného hospodárstva* [3, s. 31]. Ten sa napriek mnohým zmenám a spresneniam stal základným východiskom pri ďalšej príprave a realizácii reformy v Československu v polovici 60. rokov. Reforma sa ďalej pripravovala v pracovnej skupine na čele s O. Šikom pri Štátnej komisii pre riadenie a organizáciu (ŠKRO), teda prakticky na vládnej úrovni, keďže táto komisia bola podriadená priamo predsedovi vlády. Štátnu komisiu pre riadenie a organizáciu tvorilo 23 zástupcov rôznych rezortov národného hospodárstva, vysokých škôl i veľkých podnikov a v podstate len posudzovala materiály pripravené Šikovou skupinou [4, s. 40 – 41]. O tých sa ďalej rokovalo a rozhodovalo na vrcholnej straneckej a vládnej úrovni.

Pochopiteľne, pripravované zásady ekonomickej reformy neprijímali všetci komunistickí funkcionári s porozumením.

Mnohí z týchto predstaviteľov boli úzko spätí s administratívnym spôsobom riadenia a ich politické názory nepripúšťali žiadne podstatné zmeny, o aplikácii

zásad trhového hospodárstva v socialistickej ekonomike ani nehovoriac. A tak výsledkom politických rokovaní bol vždy istý kompromis.

Dokument *Návrh téz o zdokonalení sústavy plánovitého riadenia národného hospodárstva* [5] sa vo svojej prvej časti zaoberal analýzou systémov riadenia ekonomiky, používaných v Československu po februári 1948. Jeho najdôležitejšou časťou však bol návrh reformy, resp. ako sa priamo v dokumente uvádzalo, návrh „na ekonomický spôsob riadenia“ [5, s. 19].

Podľa návrhu riadenie socialistickej ekonomiky sa síce nemôže zaoberať bez administratívnych, direktívnych príkazov z centra, no musí byť doplnené využívaním tovarovo-peňažných vzťahov.

Pojem *trh*, *trhové vzťahy* sa v dokumente takmer nepoužíva, aby autori nemohli byť obvinení zo zavádzania pojmov socialistickej ekonomike neprislúchajúcich. Živelný automatizmus pôsobiaci v kapitalistickej ekonomike má byť nahradený „riadeným, plánovite vytváraným automatizmom“ jednotlivých subjektov socialistickej ekonomiky, ktorý by bol systematicky kontrolovaný celospoločenskými orgánmi [5, s. 19 – 20].

Návrh relatívne podrobne vymedzoval aj podmienky, za akých by bola usmerňovaná činnosť socialistických podnikov v novej sústave riadenia. Tie by už nedostávali direktívne určený objem či štruktúru výroby. Centrum by sa malo zamerať na vytvorenie vhodných ekonomických podmienok na ich činnosť a ovplyvňovať by ich malo prostredníctvom cenovej politiky. Socialistický podnik by bol priamo zainteresovaný na výsledkoch svojej hospodárskej činnosti, na zisku a pri pokračovaní plánovaného zisku by sa zväčšovali i jeho vlastné fondy [5, s. 20 – 21]. Z nich by podnik mohol čerpať prostriedky napríklad na modernizáciu alebo na svoju vlastnú investičnú činnosť, prípadne i do fondu odmien.

Tento systém by prinášal okrem iného aj zmenu charakteru štátneho národohospodárskeho plánu, pričom v dlhodobom pláne sa mali rozpracúvať koncepcie rozvoja národného hospodárstva. Vypracúvanie rôznych variantov rozvoja malo pritom zabezpečiť posúdenie ekonomickej účelnosti a efektívnosti rôznych navrhovaných riešení. V ročných plánoch by sa zámery dlhodobého plánu spresňovali, a to najmä pokiaľ ide o investičnú činnosť. Tá sa mala vo všeobecnosti riadiť priamo z centra, len časť sa mala zabezpečovať priamo podnikmi z ich zdrojov [5, s. 17 n.].

Uvedený návrh sa teda v podstate stal základom pri ďalšom procese tvorby ekonomickej reformy v Československu v polovici 60. rokov. Táto reforma prebiehala až do januára 1965, teda do oficiálneho schválenia projektu reformy na zasadnutí ÚV KSČ, v niekoľkých rovinách. Nadalej sa viedli teoretické diskusie o zámeroch a zásadách reformy, rôzne pracovné skupiny pri ŠKRO pripravovali viaceré jej verzie a na straníckych fórach sa rozhodovalo o skutočnom charaktere

pripravovanej zásadnej zmeny ekonomického riadenia. Jedným z najzávažnejších problémov v oblasti ekonomickej teórie, o ktorom sa diskutovalo, bola otázka cien v novo sa tvoriacej sústave riadenia. Tie boli totiž do značnej miery deformované a bolo potrebné navrhnuť ich nový systém, ktorý by skutočne odrážal situáciu na trhu, ponuku i dopyt.

Aby mali podniky možnosť prispôbiť sa novým podmienkam, rátalo sa s istým adaptačným obdobím, počas ktorého by úroveň cien niektorých základných komodít (napr. energie, základné suroviny a pod.) určovalo centrum, v niektorých odvetviach mali byť ceny limitované a inde, napríklad pri spotrebných výrobkoch, sa mali tvoriť ceny voľné [1, s. 36].

Ďalej sa diskutovalo napríklad aj o postavení centrálného plánu v novej sústave riadenia. Takí prívrženci ekonomickej reformy ako bol O. Šik, sa zasadzovali za široké využívanie tovarovo-peňažných vzťahov, snažili sa obmedziť direktívnosť plánu a chápali ho len ako orientačný. Skupina okolo K. Rozsypala, pracovníka Štátnej plánovacej komisie, zasa presadzovala prioritu centrálného plánu [3, s. 46].

Jednotlivé pracovné skupiny pri Štátnej komisii pre riadenie a organizáciu koncepciu reformy ďalej precizovali a konkretizovali, nimi pripravované návrhy prerokúvala Ekonomická komisia ÚV KSČ a vrcholné stranícke orgány. Prípravné práce sa však predlžovali, mnohé materiály sa museli prepracúvať pre odpor, ktorý kládli konzervatívni členovia aparátu. Mnohí predstavitelia aparátu si však vôbec nevedeli predstaviť, aké dôsledky bude mať ekonomická reforma, ak sa začne s jej realizáciou v praxi. Napríklad keď A. Novotný v auguste 1964 vysvetľoval Chruščovovi zámery reformy, tak uviedol, že podľa neho i naďalej bude štátny národohospodársky plán základnom direktívneho riadenia národného hospodárstva [4, s. 277].

Už na jar 1964 prejednávalo Predsedníctvo ÚV KSČ prvý návrh zásad, ako sa vtedy hovorilo „zdokonaleného systému riadenia a plánovania“. Ten síce nebol odmietnutý, no bolo ho potrebné ďalej prepracúvať a pripraviť na ďalšie prerokovanie. Uskutočnili sa ďalšie schôdze, až kým sa v polovici septembra 1964 v komunistickom vedení nepresadil názor, že reforma je pripravená do takej miery, že je možné predložiť ju na rokovanie ÚV KSČ a začať s jej realizáciou. Zásady novej sústavy riadenia a plánovania tak boli predložené na zasadanie ÚV KSČ v dňoch 17. – 19. januára 1965. Boli odobrené, no v mnohom sa nelíšili od tých pripravených už na jeseň 1963. Otázkou skôr bolo, ako sa ich podarí pretaviť do praxe, a zároveň, ako sa bude dariť presadzovať i politické konzekvencie vyplývajúce z návrhu ekonomickej reformy. Ved' problémom bolo, že ďalšiu zodpovednosť za realizáciu reformy mala podľa zasadania ÚV KSČ Štátna plánovacia komisia a mnohí „centrálni plánovači“ vôbec neboli jej prívržencami.

2. O mieste Slovenska v prípravách ekonomickej reformy

Pokiaľ ide o miesto Slovenska v príprave ekonomickej reformy (bližšie pozri štúdiu M. Londáka [2]), v danom čase bolo určené viacerými faktormi. Bolo deťer-minované predovšetkým politickým postavením Slovenska v štruktúre štátu a to-mu zodpovedajúcim postavením slovenských národných orgánov v celom systéme rozhodujúcich politických, stranických, ekonomických inštitúcií.

V roku 1963 bola v tomto smere určujúca Ústava ČSSR z roku 1960, degradujúca a nihilizujúca slovenské národné orgány. Istý náznak zmien je viditeľný po 7. máji 1964, teda po prijatí dokumentu *O plnšom uplatnení Slovenskej národnej rady* Ústredným výborom KSČ, no podstatná premena v postavení slovenských národných orgánov nenastala. Komisie SNR a podobne i jednotlivé komisie ÚV KSS (napr. Ekonomická komisia ÚV KSS) dostávali na posúdenie pracovné návrhy pripravujúcej sa ekonomickej reformy, vyjadrovali na ne svoj názor, no neexistovali žiadne páky, ktoré by zabezpečovali, aby sa tento názor skutočne bral v centre do úvahy. Ekonomická reforma sa pripravovala v centre, v rôznych pracovných skupinách. Hoci sa pracovných stretnutí zúčastňovali niekedy aj zástupcovia Slovenska, resp. slovenskí odborníci, rozhodujúce slovo na nich nemali. Taktiež sa stávalo, že ani na dôležitých pracovných rokovaníach, ktoré sa významnou mierou týkali slovenských záležitostí, tam Slovensko nemalo svojich predstaviteľov. Ekonomická komisia ÚV KSČ napríklad v apríli 1965 prerokúvala otázku hlavných oblastných problémov a rozvoja hospodárstva Slovenska a obaja pozvaní slovenskí činitelia (F. Barbírek, P. Majling) sa ospravedlnili a rokovania sa nezúčastnili [7]. Pritom Ekonomická komisia ÚV KSČ sa špeciálne problematikou hospodárskeho rozvoja Slovenska mala zaoberať až o dva roky.

Ekonomická kríza na začiatku 60. rokov v Československu predstavovala jeden z prvých podnetov na postupnú prípravu novej ekonomickej reformy. Na jej formovanie a postupné uvádzanie do praxe mali pochopiteľne vplyv viaceré analýzy buď vtedajšieho stavu ekonomiky, alebo existujúceho spôsobu jej riadenia. Tie boli neoddeliteľnou súčasťou procesu tvorby nového ekonomického programu. Vychádzali z dovedty známych teoretických postupov a pohybovali sa na rôznom stupni abstrakcie.

Analyzovanie a hodnotenie systémov riadenia ekonomiky používaných v Československu od februára 1948 bolo už súčasťou dokumentu *Návrh téz o zdokonalení sústavy plánovitého riadenia národného hospodárstva*, ktorý vznikol v úplných počiatkoch prípravy ekonomickej reformy.³ Najprv sa hodnotil systém

³ Materiál vznikol v druhej polovici roka 1963, pravdepodobne na jeseň. Jeho autormi boli R. Kocanda, B. Komenda, Č. Kožušník, L. Matejka, J. Prošek a L. Řiha.

platný do roku 1959, teda do začiatku realizovania prvej ekonomickej reformy. V analýze sa autori najprv snažili odpovedať na základnú otázku, do akej bol systém riadenia schopný „zabezpečiť“ plánovité uspokojovanie objektívnych ekonomicky podmienených potrieb spoločnosti“. S tým súviseli ďalšie čiastkové otázky, napríklad o spôsoboch dosahovania ekonómie času vo výrobe, o zvyšovaní kvality výroby ako atribútu jej zdokonaľovania, o súlade rozsahu výroby s rozsahom potrieb jednotlivých úžitkových hodnôt a iné [5, s. 11 – 12].

Podľa autorov analýzy pri hodnotení vtedajšieho systému riadenia treba poukázať predovšetkým na tieto skutočnosti:

- vyznačuje sa výraznou tendenciou k centralizácii rozhodovania pri súčasnom nihilizovaní priestoru podnikom na ich autonómne rozhodovanie;
- je založený na direktívnom určovaní výrobných úloh podnikom a ich hodnotení na základe plnenia štátneho plánu;
- centrum riadi reprodukčný proces v prevažnej miere v naturálnej podobe [5, s. 12].

S týmto spôsobom riadenia boli spojené viaceré výhody, ktoré však boli dané aj tým, že sa realizoval v počiatočnej výstavbe socialistickej ekonomiky, keď prichádzalo k veľkým sociálno-ekonomickým premenám a presunom a keď sa národné hospodárstvo prispôbovalo novým úlohám, ktoré kladol naň socialistický štát i medzinárodné socialistické spoločenstvo. Avšak postupom času sa stále zreteľnejšie vynáral celý rad problémov, daných práve uplatňovaním analyzovaného spôsobu riadenia ekonomiky. Jeden zo závažných negatívnych prvkov, vyplývajúcich z direktívneho určovania výrobných úloh podnikom, bol vznik stavu ich odtrhnutosti od rôznych konkrétnych požiadaviek spotrebiteľov, či už individuálnych alebo iných podnikov, a následne i od zahraničného trhu. Tento stav odtrhnutosti podnikov mal potom závažné negatívne dôsledky na celú ich činnosť.

Podobne, tiež negatívnym spôsobom vplývala na činnosť podnikov a vývoj celého národného hospodárstva aj skutočnosť, že ceny boli postupne odtrhnuté od objektívne jestvujúcich ekonomických podmienok. Štát sa síce snažil udržať dlhodobú stabilitu cien, no v konečnom dôsledku to na činnosť podnikov vplývalo neblaho, keďže boli zbavené tvrdého konkurenčného boja o zisk a strata takého indikátora, akým bol vývoj cien a tým i nevyhnutných nákladov na výrobu, a to i na zahraničnom trhu, bola nenahraditeľná [5, s. 12 – 13].

Ďalšie problémy v národnom hospodárstve podľa dokumentu vyplývali z toho, že sa síce uplatňovalo plánovité riadenie, no v skutočnosti, napriek oficiálnej existencii päťročnic, určujúcim boli ročné plány. Podniky tak strácali zo zreteľa potrebu a nevyhnutnosť dlhodobejšieho zvyšovania efektívnosti svojej práce, pretože boli hodnotené a zainteresované na ekonomicky výhodnej investičnej výstavbe či technickom pokroku v rámci svojej činnosti. Podniky mali záujem skôr na skrývaní

svojich rezerv a na nízkych ukazovateľoch daného ročného plánu, aby ho mohli ľahko a vysoko prekročiť. Pochopiteľne, v konečnom dôsledku to bolo zdrojom nehospodárnosti a nízkej efektívnosti celého národného hospodárstva [5, s. 14 – 15].

Hodnotený systém riadenia ekonomiky bol podľa dokumentu schopný počas istého časového obdobia zabezpečiť tzv. extenzívny rozvoj hospodárstva. No bol nepoužiteľný v nových podmienkach, keď sa predpokladal predovšetkým intenzívny rast ekonomiky, využívanie všetkých rezerv rozvoja, rýchly rast produktivity spoločenskej práce, a to pri súčasnom uspokojovaní potrieb spoločnosti na omnoho vyššej úrovni [5, s. 14 – 15].

A tak po neuskutočnení prevej ekonomickej reformy autori analýzy hľadali východisko v ekonomickom spôsobe riadenia národného hospodárstva.

Táto analýza bola teoretická, národné hospodárstvo ČSSR vnímala nielen ako jednotné, ale autori ho chápali ako homogénny celok a predmetom ich skúmania vôbec nebolo riešenie oblastných či regionálnych záležitostí.

Nezaoberala sa preto ani takými závažnými otázkami, akými bolo napríklad určenie miesta slovenskej ekonomiky v štruktúre národného hospodárstva ČSSR a podobne, resp. tým, ako zabezpečiť zvýšenie efektívnosti v celoštátnom meradle riešením oblastných problémov (ak sa v tomto období hovorilo o oblastných ekonomických otázkach, malo sa väčšinou na mysli riešenie ekonomických problémov Slovenska). Ani pasáže, ktoré navrhovali prechod na ekonomický spôsob riadenia, nevenovali pozornosť oblastnej problematike, príp. takým konkrétnejším otázkam, ako napríklad tomu, aký bude vplyv presadzovanej novej sústavy riadenia na ekonomiku Slovenska.

Ďalšia, rozsiahlejšia analýza⁴ vtedajšieho stavu národného hospodárstva ČSSR a jeho vývojových tendencií sa pripravovala v roku 1965 na pôde pražskej Štátnej plánovacej komisie, a to aj za pomoci odborníkov z iných inštitúcií. Mala poukázať na tie základné problémy, s ktorými sa vrcholné štátne inštitúcie stretávali v súvislosti so snahou o obnovenie proporcionality a zvýšenie efektívnosti v ekonomickom živote spoločnosti.

Táto analýza je konkrétnejšia a obsahuje i stručné hodnotenie ekonomického vývoja v Československu po druhej svetovej vojne. Pozitívom je uvedomovanie si niektorých problémov napríklad aj v poľnohospodárstve, ktoré však mali širšie súvislosti. Veľký odlev pracovných síl z poľnohospodárstva sa nenahrádzal v dostatočnej miere účinnými výrobnými prostriedkami, a to napriek tomu, aký dôraz sa v Československu kládol na rozvoj strojárstva a vôbec výrobu výrobných prostriedkov.

⁴ Analýzy súčasného stavu a vývojové tendencie Československého národného hospodárstva. Pozri [6]. Materiál pripravila Štátna plánovacia komisia za pomoci odborníkov, ako napríklad K. Kouba, J. Goldmann, Z. Vergner, R. Lér a iní.

Poľnohospodárstvo patrilo v tomto čase k najproblémovejším odvetviám, s veľkými ťažkosťami sa dosahovala predvojnová úroveň v celkovej produkcii, a vôbec sa neplnili nádeje štátu spájané s kolektivizáciou poľnohospodárskej výroby. Celkove sa však výsledok procesu ekonomickej prestavby hodnotil v analýze pozitívne, čo autori dokladali rastom priemyselného charakteru štátu, industrializáciou Slovenska, zvýšením zdrojov rastu národného dôchodku i životnej úrovne obyvateľstva. Samozrejme, za pozitívum sa považovalo víťazstvo a následné upevnenie socialistických ekonomických vzťahov [6, s. 3 – 4].

O analýze národného hospodárstva v Československu z roku 1965

Autori tejto analýzy si však už uvedomovali, že ekonomická kríza na začiatku 60. rokov v Československu a krach tretieho päťročného plánu majú hlbšie korene. Napriek tomu, že v období druhej päťročnice (druhá polovica 50. rokov) sa dosiahol celý rad významných úspechov v rozvoji národného hospodárstva, dialo sa tak však pri ďalšom prehľbovaní extenzívnych foriem rozvoja. A to práve v tom čase, keď sa v priemyselne vyspelých krajinách začínali uskutočňovať dôležité, progresívne štruktúrne procesy, keď vo vzrastajúcej miere prichádzalo k aplikovaniu najnovších výsledkov vedy a techniky priamo vo výrobnom procese. Neschopnosť rozpoznať potrebu orientovať národné hospodárstvo Československa práve týmto smerom viedla k neúspechu tretieho päťročného plánu [6, s. 6].

Hlavným prejavom ekonomickej krízy bolo podľa autorov analýzy postupné stupňovanie napätia medzi zdrojmi a potrebami vo všetkých základných oblastiach národného hospodárstva, či už išlo o investičnú výstavbu, vývoj v oblasti osobnej spotreby alebo v oblasti zásobovania podnikov energiami, kovmi a inými materiálmi, čo nakoniec vyústilo do porúch vnútorného trhu, reprodukcie základných fondov i problémov v platobnej bilancii štátu.

Hĺbku ekonomickej krízy zo začiatku 60. rokov, no hlavne šírku vtedajších celkových problémov národného hospodárstva Československa dokumentovala skutočnosť veľmi pomalého celkového rastu národného dôchodku, pri vzrastajúcej zamestnanosti obyvateľstva a stagnujúcej produktivite práce už od roku 1961. Napríklad v roku 1964 bol národný dôchodok o 345 mil. Kčs nižší než v roku 1961, no príjmy obyvateľstva boli vyššie približne o 15 mld Kčs [6, s. 8 – 9].

Širšie súvislosti ekonomických problémov v Československu a ich hlbšie korene boli zrejmejšie pri porovnávaní vtedajšieho vývoja s vyspelými kapitalistickými krajinami. Analýza už do istej miery naznačovala ich spätosť s celkovou koncepciou hospodárstva v Československu, ktorá sa postupne formovala po februári 1948. Napríklad napriek možnostiam zvýšeného obchodovania s kapitalistickými krajinami nevzrastalo v Československu aktívne saldo z výmeny spotrebného

tovaru, keďže československý priemysel nemohol pružne reagovať a zvyšovať v tomto smere výrobu. V celom období od februára 1948 sa totiž jednoznačne preferovala výroba výrobných prostriedkov a do rozvoja a rastu výroby v spotrebnom priemysle sa investovali minimálne čiastky [6, s. 14]. Táto skutočnosť vyplývala z dogmatického dodržiavania marxisticko-leninskej ekonomickej teórie, podľa ktorej bolo zákonitosťou, aby výroba výrobných prostriedkov rástla rýchlejšie ako výroba spotrebných predmetov. Táto teória mohla platiť v istom období preferovania socialistickej industrializácie v ZSSR, no nie v priemysle vyspelom Československu, ktoré nevyhnutne muselo obchodovať aj s vyspelými západnými krajinami.

Obchod so západnými štátmi na začiatku 60. rokov odhaľoval i ďalšie skutočnosti. Predovšetkým nízku technickú úroveň väčšiny výrobkov dodávaných na vývoz, nízku schopnosť reagovať na dopyt po moderných výrobkoch a postupne i zhoršujúcu sa štruktúru tovaru vyvázaného z Československa. Klesal totiž vývoz strojov a zariadení na Západ, čo sa muselo riešiť zvyšovaním vývozu surovín. Keďže mnohé komodity zo Západu Československá ekonomika nevyhnutne potrebovala, výsledkom tohto procesu bolo rastúce zadlžovanie v menách kapitalistických štátov [6, s. 14 – 15].

Tieto i ďalšie fakty viedli autorov analýzy k tvrdeniu, že „vonkajšie podmienky rozvoja československého hospodárstva sa ... sústavne a podstatne zhoršujú“. Začínali sa prejavovať obavy z „hospodárskej sily“ existujúcej na západ od hraníc československého štátu a z toho, či jej bude môcť domáca ekonomika konkurovať. Na Západe sa totiž stávala základným faktorom hospodárskeho rastu aplikácia vedy a techniky, nastávala modernizácia celých priemyselných odvetví. Tento proces napomáhala i rastúca intenzívna integrácia. Zároveň s rastom investícií sa vyspelým kapitalistickým krajinám darilo zvyšovať úroveň obyvateľstva a zlepšovať pracovné podmienky [6, s. 19].

Na druhej strane analýza naznačuje, že vtedajší neutešený stav československej ekonomiky je do značnej miery daný práve vývojom v oblasti vedecko-technického rozvoja. Štát podcenil nevyhnutnosť prispôsobovania vedeckovýskumnej základne potrebám ekonomiky v dostatočnom predstihu a de facto absentovala „cieľavedomá technická politika“. Výsledkom bolo prehlbovanie existujúceho rozporu medzi úrovňou techniky vo vyspelom svete a situáciou v Československu. Preto analýza konštatovala, že kým vo vyspelých kapitalistických krajinách sa intenzívnym spôsobom už realizuje vedecko-technická revolúcia, v československej ekonomike „táto etapa ešte nenastala“ [6, s. 20 – 21].

Všobecným záverom tejto analýzy bolo, že vtedajšie problémy československého hospodárstva súvisia s prehliadaním objektívne pôsobiacich ekonomických zákonov, najmä tovarovo-peňažných vzťahov.

Administratívno-direktívny model riadenia sa začal označovať za neadekvátny novým podmienkam ekonomického rastu, a zároveň sa považoval za základný faktor, ktorý bráni využitiu nových výdobytkov vedy a techniky a tak vedie k deformáciám v štruktúre československého hospodárstva [6, s. 25–27]. Preto sa jednoznačne hľadalo východisko v novej ekonomickej reforme, v uvedení „novej sústavy plánovitého riadenia do života“.

Ani táto analýza sa nezaoberala oblastnou problematikou a špecifickými problémami slovenskej ekonomiky. Sledovala len najzákladnejšie tendencie vývoja v uplynulom období a ani aktuálne problémy, ktoré naznačovala, „nerozmieňala na drobné“ a nehľadala možné zdroje zvýšenia efektívnosti celého národného hospodárstva v riešení oblastnej problematiky.

Ak práve v polovici 60. rokov začínajú vystupovať do popredia ekonomické ťažkosti v regiónoch a oblastiach (a to nielen na Slovensku, ale napríklad aj v severočeskom regióne, v stredných Čechách atď.). Bolo to spôsobené i nerozpracovanosťou oblastnej problematiky vo vtedajšej ekonomickej vede v československých podmienkach. Vtedajšiemu politickému systému i existujúcej sústave ekonomického riadenia zodpovedal skôr jednoznačný centralizmus a problémy regiónov či jednotlivých oblastí bývali centru často príliš vzdialené. Ak sa centrálné orgány zaoberali oblastnými problémami, materiály mali charakter „skôr následný, mohli vo väčšine prípadov len konštatovať oblastné problémy dosiahnuté v plánoch, v menšej miere však prispieť k ich aktívnemu ovplyvňovaniu“ [7]. Aj preto v oblastnej problematike narastali ťažkosti a z hľadiska ďalšieho národohospodárskeho rozvoja sa považovali za jedny z najzložitejších. Podľa vedenia Ekonomickej komisie ÚV KSČ problémy oblastného významu „narástli z minulých rokov“ a priestor na ich riešenie bol len obmedzený, najmä pokiaľ išlo o ďalšie investičné prostriedky, často chýbajúce zdroje pracovných síl, niekde zase stavebných kapacít, inde sa stali bariérou v odohospodárskych pomery. Ekonomická komisia preto očakávala v budúcnosti v súvislosti s pripravovanými perspektívnymi plánmi prehĺbenie oblastného plánovania. Pokiaľ ide o Slovensko, Slovenská plánovacia komisia mala v spolupráci s príslušnými rezortmi zabezpečiť skvalitnenie plánovania, samozrejme, v rámci smerníc určených centrom [7].

Stereotypy v myslení však pretrvávali, ako o tom dostatočne svedčí materiál pripravený centrálnymi inštitúciami a informujúci o hlavných oblastných problémoch vtedajšej československej ekonomiky [8]. Správa totiž nepostupuje tak, že by najskôr definovala jednotlivé oblasti a regióny a charakterizovala ich význam, prípadne poukázala na ekonomické väzby s ďalšími oblasťami a zaoberala sa ich budúcnosťou. Naopak, volil sa úplne iný postup, ktorý len dokumentoval veľkú zotrvačnosť odvetvového spôsobu riadenia národného hospodárstva a ktorý v tomto zmysle tvoril bariéru pri rozvoji takého nazerania na ekonomiku, ktoré by

výraznejšie preferovalo oblastný či regionálny pohľad. Analyzovaný materiál teda v jednotlivých kapitolách rozobral vždy jedno odvetvie národného hospodárstva, napríklad priemyslu, konkrétne strojárstva, a poukázal na problémy Slovenska, ktoré sa v ňom prejavujú (prípadne kraja či Prahy – oblasť sa zväčša spájala s krajom, prípadne so Slovenskom – to len dokazuje neprepracovanosť oblastnej problematiky). Napriek tomu mala takto pripravená analýza pozitívny prínos, keďže pomenúvala niektoré najvypuklejšie problémy, napríklad rozpor medzi rozmiestnením a výstavbou nových základných fondov na jednej strane (v prevažnej miere v českých krajoch), a na druhej strane zdrojmi pracovných síl, ktoré poskytovalo Slovensko. Tento rozpor sa mal podľa Ekonomickej komisie ÚV KSČ riešiť skvalitnením plánu rozvoja Slovenska v rámci celoštátneho plánu, no na druhej strane predseda Slovenskej národnej rady mal zabezpečiť dostatočné presuny pracovných síl zo Slovenska do českých krajov, ako i stavebných kapacít zo Slovenska na investičné akcie v českých krajinách.⁵

Vzhľadom na veľmi obmedzené prirodzené prírastky pracovných síl v českých krajoch a na druhej strane množstvo rozostavaných investičných akcií v Čechách začína sa v centre v tomto období prejavovať názor o nevyhnutnosti významných presunov pracovných síl zo Slovenska. Začína sa používať aj argument, že v priemysle českých krajov vzniká a produkuje sa rozhodujúca časť národného dôchodku a je teda správne a logické, aby pracovné sily zo Slovenska, vzhľadom na priaznivý populačný vývoj, tento proces napomáhali.

Analyza stavu slovenského priemyslu

Pochopiteľne, aj v nasledujúcom období vznikali ďalšie analýzy, ktoré odhaľovali a konkrétnejším spôsobom vysvetľovali dôsledky pôsobenia administratívno-direktívnej sústavy riadenia v Československu, s cieľom využiť novozískané poznatky v rozvíjaní ekonomickej reformy.⁶

Istý obraz o stave slovenského priemyslu v tomto období, teda v polovici 60. rokov, keď tisíce pracovných síl zo Slovenska nachádzali prácu v českých krajoch, si môžeme urobiť na základe analýzy spracovanej v roku 1967 Ekonomickým ústavom SAV.⁷

⁵ „Objektívne sa preukazuje, že i v ďalšom období je nutné počítat' so značnými presunmi pracovných síl vo vnútri republiky, medzi jednotlivými oblasťami a tiež zo Slovenska do českých krajov. Presuny sú vyvolané nevyhnutnosťou vytvárať podmienky pre plné využívanie súčasných i rozostavaných kapacít. Obdobné presuny sú nevyhnutné i na úseku sústreďovania slovenských kapacít na rozhodujúce stavby a to tak v českých krajoch, ako i zo Slovenska do českých krajov.“ (Preklad z českého do slovenského jazyka autor.) Pozri [8].

⁶ Okolo roku 1967 vychádza množstvo prác, pozri napríklad [9].

⁷ Analýza bola vypracovaná na základe uznesenia Komisie Predsedníctva SNR pre riadenie zo 14. 3. 1967 pracovnou skupinou vedenou riaditeľom Ekonomického ústavu SAV P. Turčanom.

Bola vypracovaná na objednávku Predsedníctva SNR a mala sa zaoberať i dôsledkami niektorých konkrétnych opatrení ekonomickej reformy (najmä všeobecnej prestavby veľkoobchodných cien) na národné hospodárstvo na Slovensku.

V analýze sa ako zdroj informácií použilo jednorazové zisťovanie stavu v odborovej štruktúre priemyslu v ČSSR za rok 1964 (bez podnikov miestneho hospodárstva, výrobných družstiev, z podnikov riadených KNV sa brali do úvahy len potravinárske). Pri tejto charakteristike odborovej štruktúry priemyselnej výroby na Slovensku sa brali do úvahy podniky významné z celoslovenského hľadiska, prípadne tie, ktoré sa väčšou mierou podieľali na celoštátnej výrobe daného odboru.

Na základe výsledkov analýzy bolo možné významné priemyselné odbory na Slovensku rozdeliť do troch skupín:

- Do prvej skupiny patrili predovšetkým podniky uspokojujúce v podstate miestny dopyt. A to potravinárske (20 % zo všetkých podnikov na Slovensku bolo potravinárskych) – mlyny, cukrovary, ďalej odbory jatočné, mäsiarske, pekárenské, ovocinárske a zeleninárske. Do tejto skupiny boli zaradené aj podniky priemyslu stavebných hmôt (do tohto odboru patrilo 27 % všetkých podnikov na Slovensku), produkujúce stavebné dielce, štrky a piesky, tehliarske výrobky. Uvedené podniky boli pritom značne územne rozptýlené, 86 % podnikov malo menej ako 250 zamestnancov [10, s. 15].

- Do druhej skupiny patrili odbory, ktoré vo vyspelých kapitalistických krajinách boli tradičnými alebo upadajúcimi odvetviami. Išlo o odbory založené na masovej výrobe, pri použití málo kvalifikovanej pracovnej sily a pre málo náročný trh – osobná bielizeň z tkanín, odevy z tkanín, kožená obuv. Do tejto skupiny patrili aj výrobky spotrebného strojárstva, no tie zase zaostávali za vyspelými svetovými výrobcami v technických parametroch. Hoci často išlo o moderné výrobky – chladničky, rozhlasové a televízne prijímače, rôzne elektrospotrebiče, mohli sa, okrem iného aj z dôvodov nedostatočne vybudovanej vedeckovýskumnej základne a pomalej modernizácie výrobkov, presadzovať na zahraničných trhoch predovšetkým svojimi nízkymi cenami. Preto sa v predmetnej analýze tieto výrobné odbory nepovažovali za také, ktoré by mohli zohrať progresívnu úlohu v štruktúre priemyslu na Slovensku [10, s. 15 – 16].

- Tretiu skupinu tvorili niektoré základné výrobné odbory, ktoré boli náročné na suroviny, s nízkou mierou pridanej hodnoty. Výrobky tejto skupiny sa z veľkej časti ďalej spracúvali za hranicami Slovenska. Patrila sem polovica dôležitých priemyselných odborov na Slovensku. Išlo napríklad o výrobu pohonných látok a iných výrobkov z ropy, z neželezných kovov, základné hutnícke výrobky, mnohé produkty odborov anorganickej chémie s nízkou mierou pridanej hodnoty. V tomto smere bol osobitne zreteľný problém drevospracujúceho priemyslu, o ktorom sa už koncom 40. rokov uvažovalo ako o nosnom odvetví celej industrializácie Slovenska.

V polovici 60. rokov boli v tomto priemyselnom odvetví najsilnejšie zastúpené základné odbory – piliarske výrobky a celulózové vláknniny, odbory s vyššou pridanou hodnotou silne zaostávali. Nedostatočne sa rozbehla výroba nábytku, drevené okná sa napríklad vo veľkom dovážali z NDR. Problémom viacerých významných podnikov tejto skupiny, napríklad vtedy ešte nedobudovaných VSŽ, resp. podnikov základnej chémie, bolo, že hoci by sa mohli stať nosnými odbormi, v danom období nenadväzoval na ne dostatočný počet spracovateľských a finalizujúcich závodov. To de facto znižovalo efektívnosť ich výroby a z hľadiska vtedajšej metodiky výpočtu to nepriaznivo pôsobilo i na tvorbu národného dôchodku Slovenska.⁸

Vo svojich záveroch predmetná analýza konštatovala: „Slovensko ako celok v priemyselnej zamestnanosti a v priemyselnej výrobe zaostáva za hustotou svojho obyvateľstva, zaostáva za celoštátnou zamestnanosťou a výrobou, a najmä silne zaostáva za úrovňou českých krajov v týchto ukazovateľoch [10, s. 29 – 30]. Z hľadiska územnej štruktúry priemyselnej výroby na Slovensku sa dokazovalo, že je roztrieštená a že existuje jediná priemyselná aglomerácia, a tou je Bratislava.

Podľa analýzy sa industrializácia Slovenska i pod tlakom existencie veľkej rezervy pracovných síl diala formou realizácie množstva investičných akcií bez vypracovania nadväzujúcich ekonomických vzťahov. Budovali sa najmä základné odbory, bez toho, aby na ne dostatočne nadväzovali spracovateľské podniky. Na druhej strane veľké hutnícke či chemické závody svoje výrobky expedovali do stále sa rozširujúcich spracovateľských podnikov v českých krajinách. Prax i teória na Západe dokazovali, že ekonomický rast sa najefektívnejšie presadzuje v priemyselných komplexoch, ktoré koncentráciou, no i diverzifikáciou svojej činnosti následne vytvárajú celý rad kumulatívnych priaznivých dôsledkov. Na Slovensku však práve takéto komplexy absentovali, úroveň kooperačných vzťahov medzi slovenskými priemyselnými podnikmi bola veľmi nízka [10, s. 30 – 31]. Aj taký bol dôsledok administratívneho, a zároveň odvetvového spôsobu riadenia ekonomiky na Slovensku.

Navyše, industrializácia Slovenska sa uskutočňovala na nízkej technickej úrovni, veď mnohé podniky už v čase projektovania či výstavby boli zastarané. Nedostatočne sa tak využila priaznivá skutočnosť, že industrializácia sa uskutočňovala až v povojnových rokoch.

Pritom existovali príklady priemyselnej výstavby v zaostávajúcej oblastiach (napr. severné Belgicko, Flámsko), kde sa takéto výstavba realizovala tým spôsobom, že sa orientovala predovšetkým na moderné a progresívne výrobné odbory [10, s. 41].

⁸ Analýza sa zrejme vôbec nezaoberala zbrojárskym priemyslom na Slovensku, ktorý bol prísne riadený z centra štátu (pozri [10, s. 16 – 17]).

Analýza sa konkrétnejšie zaoberala aj situáciou po zavádzaní ekonomickej reformy na Slovensku po januári 1967, teda po všeobecnej prestavbe veľkoobchodných cien. Jasne odhalila celkovú štruktúrnú slabosť slovenského priemyslu, čo bolo dôsledkom aj dovtedy uplatňovanej socialistickej industrializácie Slovenska. Pritom dôsledne uplatňovaný odvetvový princíp riadenia spôsobil podcenenie požiadaviek na racionálne územné usporiadanie ekonomickej činnosti. Jednostranné chápanie a uplatňovanie koncepcie jednotnej československej ekonomiky nedovolilo vytvoriť priestor na taký ucelený rozvoj slovenskej ekonomiky, ktorý by sa zakladal na výstavbe územno-odvetvových komplexov, pri ktorom by závody rástli do optimálnej veľkosti. A to znižovalo celkovú efektívnosť slovenskej ekonomiky [10, s. 5].

* * *

Analýza Ekonomického ústavu SAV patrila k významným inšpirujúcim zdrojom referátu A. Dubčeka na zasadaní ÚV KSČ, ktoré sa konalo v septembri 1967. Ním sa začala cesta za dôstojnejšie postavenie slovenských národných orgánov v štruktúre štátu, vedúca v ďalšom období k federalizácii Československa.

Priemysel na Slovensku v polovici 60. rokov zápasil teda s mnohými problémami, ktoré, pravda, na prvý pohľad nebolo možné postrehnúť v čase, keď sa z centra poukazovalo predovšetkým na úspechy v dovtedajšej industrializácii, a najmä vymenúval sa počet novopostavených podnikov. Aj Slovensko teda potrebovalo a očakávalo ekonomickú reformu, a to s nádejou, že napomôže riešenie ekonomických ťažkostí a problémov.

Došlo 25. 5. 2001

Literatúra

- [1] LONDÁK, M.: Nové názory v ekonomickej teórii na Slovensku v prvej polovici šesťdesiatych rokov 20. storočia. *Historický časopis*, 49, 2001, č. 1, s. 85 – 89.
- [2] LONDÁK, M.: O mieste Slovenska v pripravách ekonomickej reformy. *Historický časopis*, 49, 2001, č. 4, s. 635 – 654.
- [3] ŠULC, Z.: Stručné dejiny ekonomických reforiem v Československu (Českej republike) 1945 – 1995. [Studie národohospodárskeho ústavu Josefa Hlávky.] *Studie*, 1996, č. 3.
- [4] KAPLAN, K.: Kořeny československé reformy 1968. Brno: Doplněk 2000.
- [5] Dokumenty k hospodárskej politice v Československu za let 1963 – 1969. [Studie z hospodárskych dejín, č. 6.] Ed. Z. Šulc Praha: VŠE 1998, s. 11 – 45.
- [6] Analýzy súčasného stavu a vývojové tendencie československého národného hospodárstva. [Podkladový materiál na rokovanie ÚV KSČ v dňoch 16. – 17. decembra 1965. 31 s.] Praha: Státní ústřední archiv, fond 02/1, sv. 125, a. j. 133.

- [7] Schôdza vedenia Ekonomickej komisie ÚV KSČ dňa 2. 4. 1965. Praha: Státní ústřední archiv, fond 10/4, sv. 16, a. j. 41.
- [8] Hlavné oblastné problémy, včítane rozvoja Prahy a rozvoja hospodárstva na Slovensku. [Materiál Štátnej plánovacej komisie.] Praha: Státní ústřední archiv, fond 10/4, sv. 16, a. j. 41.
- [9] GOLDMANN, J. – KOUBA, K.: Hospodárský rast v ČSSR. Praha: Academia 1967.
- [10] TURČAN, P.: Štruktúrne problémy rozvoja priemyslu na Slovensku. In.: Problémy zabezpečenia realizácie realizácie uznesení XII. zjazdu KSČ o rozvoji Slovenska. Bratislava: Ekonomický ústav SAV 1967.

THE PREPARATION OF ECONOMIC REFORM IN THE GOVERNMENTAL CENTRE AND SOME ANALYSES OF THE NATIONAL ECONOMY SITUATION IN THE MIDDLE OF THE SIXTIES

Miroslav LONDÁK

Because of the limited space this paper cannot present the whole complex and contradictory process of the preparation of economic reform in Czechoslovakia in the middle of the sixties. Thus the author concentrated himself only at some partial segments in the formation process of the new economic reform. Those interested in this problem are directed by notes to further studies dealing with other aspects of this process.

In the first part of the paper one indicates some most important causes that made the leaders of the Czechoslovak state to consider needful changes in the economic mechanism of the socialist state. This mechanism was based until then on the orthodox acceptance of the fundamental theses of the Stalinist political economy.

The exigency of economic reform was evident not only because of the magnitude of economic crisis that took place at the beginning of the sixties, but also due to the inability of the Party's machinery to understand and explain its real roots and causes using dogmas and theorems valid then. The paper then presents the most important theses on the reform preparation in the governmental centre and discusses the document *The Proposal of Theses on the Improvement of the System of Planned Management of the National Economy*, which formed the basis at the establishment of the „new management system“. In the next part one more tangibly presents the analysis of the management system in the Czechoslovak national economy, which originated in 1963 and formed a part of the cited document. According to the document the economy management system was capable for a certain time period to ensure the so-called extensive development of the economy. It could not, however, be utilised under the new conditions expecting mainly intensive economy growth, exploiting all development reserves, fast labour productivity growth, at the same time, however, meeting the needs of society on the much higher level.

Further, much more extensive analysis of the situation in the Czechoslovak national economy and its development tendencies was prepared in the year 1965 in the State

Planning Commission in Prague with the co-operation of some other institutions. The authors of that analysis realised, however, that the economy crisis in Czechoslovakia at the beginning of the sixties and the debacle of the third five-year plan were more profound. In spite of the fact that during the second five-year plan (second half of the fifties) a series of important achievements in the development of national economy was reached, at the same time, however, extensive development forms continued to strengthen. That happened just at the time when industrially developed countries started to implement important progressive structural processes, and increasingly applied latest science and technology results directly in the production process. The incapability to discover the need to rectify the Czechoslovak national economy just in this way led to the failure of the third five-year plan in Czechoslovakia.

A certain image of the situation of the Slovak industry in the middle of the sixties when thousands of labourers from Slovakia found their jobs in Czech regions can be found based on the analysis prepared in 1967 by the Institute of Economics of the Slovak Academy of Sciences.

The analysis was ordered by the Slovak National Council Presidium and should have dealt with the impacts of some particular measures of the economic reform (mainly with the general reconstruction of wholesale prices) on the Slovak national economy. In its conclusion this analysis stated that „Slovakia in industrial employment and industrial production is lagging behind the nation-wide employment and production, and above all is strongly behind the level of Czech regions in these indicators“. From the point of view of the regional structure of industrial production one pointed out at its dissipation, whereas there existed only one industrial agglomeration – Bratislava.

The authors of the analysis understood at the same time the overall structural weakness of the Slovak industry also as a result of the socialist industrialisation of Slovakia then implemented. At the same time the consistently applied principle of management by sectors caused the underestimation of demands for rational territorial organisation of economic activities. One-sided understanding and implementation of the uniform Czechoslovak economy concept did not allow such development of the Slovak economy that should have been based on establishment of territorial and sector complexes that could enable Slovak enterprises their growth up to the optimum size.